

ОСМАНСЬКО-ВЕНЕЦІАНСЬКА ВІЙНА 1645-69 рр. І ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКИХ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ СЕРЕДИНИ XVII ст.

Розглядається спроба участі Речі Посполитої в Османсько-Венеціанській війні 1645-1669 рр. Автор доводить, що дані події, хоч і непрямо, але від того не менш сильно, вплинули на початок українських визвольних змагань середини XVII ст.

Ключові слова: Османсько-Венеціанська війна, Венеціанська республіка, Османська імперія, Річ Посполита, зовнішньополітичний фактор, українські визвольні змагання.

Рассматривается попытка участия Речи Посполитой в Османско-Венецианской войне 1645-1669 гг. Автор доказывает, что данные события, хотя и косвенно, но от того не менее сильно, повлияли на начало украинского освободительного движения середины XVII в.

Ключевые слова: Османско-Венецианская война, Венецианская республика, Османская империя, Речь Посполитая, внешнеполитический фактор, украинское освободительное движение.

The attempt of participation the Polish-Lithuanian Commonwealth in the Ottoman-Venetian war 1645-1669 is examined. The author proves that these events, though indirectly, but though no less strong, influenced the beginning of the Ukrainian liberation movement of mid XVII c.

Key words: The Ottoman-Venetian war, Venetian republic, Ottoman Empire, the Polish-Lithuanian Commonwealth, foreign-policy factor, Ukrainian liberation movement.

Обставини вивчення подій, пов'язаних з українськими визвольними змаганнями середини XVII ст., склалися так, що найменш розглянутим зацікавленими історіографіями виявився зовнішньо-політичний фактор. Особливо це стосується самого їх початку. Склався навіть певний стереотип у розгляді такого роду процесів. Полягає він у тому, що в першу чергу і головним чином, розглядаються фактори внутрішнього характеру. Загалом – це цілком природно, але нажалі при цьому дуже часто забувають про фактори зовнішні, роль яких у розглядуваних подіях і процесах аж ніяк не менша.

Мова піде про подію, що, на перший погляд, українських визвольних змагань середини XVII ст. не стосується взагалі. А саме Османсько-Венеціанська війна 1645-1669 рр. Не можна сказати, що про участь у ній козацтва зовсім нічого не писалось, але про її зв'язок з початком визвольних змагань сказано надзвичайно мало, а як одна з причин їх початку вона взагалі не розглядалась. Власне саме в такому аспекті нам і цікавий даний османсько-венеціанський конфлікт.

Перш ніж перейти до самої війни, коротко окреслимо зовнішньополітичне становище основних його учасників і ті сили в Центрально-Східній та Східній Європі, котрі цілком могли ними стати. Перш за все зупинимось на становищі Османської імперії. На той момент основні напрямки її зовнішньополітичної активності вже досить чітко визначились. Головним з них явно був середземноморський. У всякому разі переважна більшість зовнішньополітичних справ Порти явно була зосереджена там. Власне це значною мірою пояснює складність османсько-венеціанських відносин [5, с.185]. Адже ця війна була між ними не першою. Загалом Чорноморський регіон не був основною сфе-

рою інтересів Османської імперії. Її присутність там була дуже обмеженою. Особливо це стосується Північного Причорномор'я, котре на той час власне османською територією не було. Порта обмежилась тим, що поставила у васальну залежність від себе (та й то дуже умовну) декілька причорноморських держав, найбільшою з яких було Кримське ханство.

Ситуація змінюється в другій половині XVI ст., коли Османська імперія відчула експансію сусідніх держав у свій бік. Так, Московське царство, захопивши Казанське і Астраханське ханства, розширило свою територію впритул до османських володінь. Щоправда після цього воно змінило напрямок своєї зовнішньополітичної активності [5, с.31], але на кордонах імперії з'явилась велика держава, що була явно неприхильною до неї. Багато більше проблем для Порти створило об'єднання польської і литовської держав у спільну Річ Посполиту. Ця новостворена політична сила відразу ж відчутно заявила про себе, розпочавши з часом дедалі сильнішу експансію в Північне Причорномор'я, тобто знову ж таки в бік Османської імперії. А це рано чи пізно призведе до прямого протистояння між цими державами.

Ще одна держава, котра не була задоволена експансійними рухами Речі Посполитої – Кримське ханство [2, с.55]. Славне своїми набігами на сусідів, воно не було найбільшою військовою силою в даному регіоні. Натомість Кримське ханство було оточене набагато потужнішими за нього державами, котрі здійснювали експансію в його напрямку. Посилення позицій будь-кого з сусідів у Північному Причорномор'ї загрожувало існуванню Кримського ханства.

Польська причорноморська експансія явно загострювала зовнішньополітичну ситуацію в регіоні і вона ж

такі обумовила загострення внутрішньо-політичної ситуації в самій Речі Посполитій. На перших порах мова йшла в основному про господарське освоєння причорноморських степів, але чим далі воно заходило, тим більше створювало не тільки міжнародних проблем, але й призводило до ескалації внутрішніх конфліктів. Справа передусім в тому, що освоєння здійснювалось різними суспільними групами з дуже неоднаковими, часто навіть протилежними, інтересами [1, с.57]. Великі землевласники потребували збільшення своїх володінь і кількості робочих рук в них, аби розширити свою присутність і утримувати позиції на західноєвропейських ринках збіжжя. Селяни і козаки прагнули знайти місце подалі від кріпаччини та інших соціальних негараздів Речі Посполитої. До певного часу інтереси названих соціальних прошарків навіть збігались. Але з часом, коли великі землевласники вже більш-менш утвердили за собою досить великі території – конкуренція, особливо з боку козацтва, їм стала абсолютно непотрібною [1, с.63]. Відповідно селянство опиняється під загрозою повного закріпачення, становище ж козацтва стає абсолютно невизначеним.

Власне в Речі Посполитій становище козацтва завжди було непростим. Держава, особливо під час воєн, звичайно мала потребу у війську, тому як військова сила козаки їй були дуже потрібні. Але щойно мова йшла про їх соціальну адаптацію, козацтво відразу ж наражалося на небажання і нездатність уряду їм у цьому допомогти.

Сама по собі проблема легалізації подібних суспільних груп була цілком можлива для вирішення в наявних соціально-політичних умовах. В усякому разі інші європейські країни на це спромоглися. В основному ми маємо два варіанти адаптації. Перший і найбільш простий – нобілітація козацтва (або хоча б його верхівки) [4, с.33]. В схожий спосіб чинили з гайдуками в Дунайських князівствах. Другий, хоч і складніший, але не менш надійний – створити окрему привілейовану військоvu верству. В такий спосіб було соціально облаштовано хорватських граничар [4, с.36].

Річ Посполита намагалась вдатись до другого з названих варіантів. Мова йде про створення реестру. Щоправда цей захід був настільки непослідовним, що призвів до загострення відносин козацтва з урядом. Перш за все реєстр не розповсюджувався на все козацтво. До того ж козаки так і не отримали юридичного імунітету. На час ведення бойових дій або прямої загрози війни суперечності відходили на задній план соціального буття, але все поверталось, щойно небезпека минала.

Загострення стосунків наставало тоді, коли кількість козацтва різко збільшувалась. Збільшення ж кількості пов'язане з участю Речі Посполитої в тривалих військових конфліктах, а також задіяння козацтва іншими державами. Так перші козацькі антиурядові виступи К. Косинського та С. Наливайка пов'язані з участю козацтва в Лівонській війні, а також у війні Австрії (Священна Римська імперія) з Османською імперією. Уряд, залучивши до лав свого війська козаків, по завершенню війни просто гадки не мав, що з ними далі робити. Адже мова йшла не про іноземних

найманців, котрих можна було просто випхати за межі своєї території. Таким чином відносини козаків з владними структурами Речі Посполитої оформились як дуже хисткий збройний нейтралітет, що міг за будь якої нагоди перетворитись на збройний конфлікт.

Відповідно козацтво в різний спосіб розповсюджувало свій вплив як на кресах так і на міжнародній арені, а уряд їм у цьому заважав, особливо стосовно кресів. З початку XVII ст. про козацькі виступи більш ніж два десятиліття не було жодної згадки. Досить довгий час козацтво воювало поза межами Речі Посполитої. Більш ніж десять років козацтво було задіяне в подіях «руської смуты». В цей же час ним здійснюються численні морські походи на османські володіння і Крим. А наостанку козацтво залучають до воєн з турками (Цецора, Хотин). Крім згаданого козаки розширювали свій вплив на кресах, беручи участь в конфесійному протистоянні між католиками православними і уніатами. Все завершилось повстанням 1625 р. По його придушенню уряд Речі Посполитої мав п'ять років відносного спокою і явно схилився до знищення козаків як соціального прошарку. Саме в цей час було побудовано фортецю Кодак.

Але завершити свої антикозацькі наміри уряду не вдалось. В Європі точилась Тридцятилітня війна і Річ Посполита, попри всі свої намагання не брати там активної участі, не змогла уникнути її зовсім. А це, відповідно, обумовлювало залучення козацтва на військову службу. Перші тридцять років XVII ст., особливо їх перша половина, були для Речі Посполитої багаті на військові конфлікти. Чого варта одна лише Смоленська війна. Відповідно маємо нові козацькі повстання. Після останнього уряд наче б то блокував козацтво досить щільно. Навіть Січ стерегла урядова залага. Саме так починався період, названий «золотим десятиліттям». Річ Посполита оминала участь у великих збройних конфліктах. Навіть татарам більш-менш регулярно платилась данина, аби зайвий раз з ними не воювати [3, с.19].

Загальновідома ідеологічна формула, що каже про Річ Посполиту од моря до моря. Але обставини Тридцятилітньої війни змусили її обирати якесь одне. Фактично пожертвувати вирішили Балтикою [5, с.225]. Експансія ж в бік Причорномор'я загострювала відносини Речі Посполитої не тільки з Портою і Кримом, але і з власними підданими. В першу чергу з козацтвом.

Була ще одна політична сила, що була незадоволена існуючим на той момент станом справ у Речі Посполитій. Її уособлював король Владислав IV. Король, що не мав фактично ніякої влади в своїй країні і був дуже цим незадоволений. Тому він намагався брати участь у будь-якій воєнній авантурі, а також ініціювати їх сам, з метою отримати в такий спосіб у свої руки реальну силу і владу з приводу війни. Коронний Сейм, в свою чергу, робив усе, аби король не скористався жодною з таких нагод.

Одною такою нагодою була Османсько-Венеціанська війна. Основні бойові дії відбувались на Середземномор'ї, але серед союзників Венеції була і Австрія. Тому ймовірність ведення бойових дій коло кордонів Речі Посполитої була досить великою. В та-

ких умовах фактично гарантовано татарські набіги на територію навколишніх держав. До того ж король Речі Посполитої намагався розширити участь своєї країни в даному конфлікті. Тим більше, що до цього його спонукали Венеціанська республіка і Папа Римський, надавши йому для цього великі субсидії [3, с.27].

Була, щоправда, тут одна складність. Сейм не мав нічого проти антитатарських заходів, але ні в якому разі не підтримав би ідею великої війни з Портою. Тому королю фактично довелося ініціювати змову проти власного Сейму.

Козацтву в цій авантурі відводилась дуже відповідальна роль. Козаки мали провести серію провокаційних акцій, після яких Річ Посполита просто мусила б розпочати війну проти Османської імперії. Для козацтва фактично це був єдиний шанс покра-

щити своє соціальне становище в Речі Посполитій. Але змову було викрито.

Річ Посполита, в особі її короля, кинула козацтво напризволяще, навіть не скориставшись їх послугами. Таким чином позбавивши козацтво останньої надії на легалізацію. Зайве казати, що це було більш ніж вагомою причиною для козацького повстання. Воно ж в свою чергу підкріплене іншими соціальними факторами, деякі з них ми згадували, стало початком потужного соціального вибуху 1648 р.

Таким чином вектор спрямованості зовнішньої політики Речі Посполитої обумовив характер її внутрішньополітичних проблем. Спроба ж її участі в Османсько-Венеціанській війні стала потужним каталізатором, що обумовив початок українських визвольних змагань середини XVII ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Брайчевський М.Ю. Вибрані твори. – Торонто, 1999. – 879 с.
2. Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в.: Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе. – Л.–М. : Наука, 1981. – 180 с.
3. Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши. В 3 т. Т. 2. – СПб., 1889. – 417 с.
4. Леп'явко С.А. Козацькі війни кінця XVI с. – Чернігів : Сіверянська думка, 1996. – 285 с.
5. Поршнев Б.Ф. Франция, Английская революция и Европейская политика середины XVII в. – М. : Мысль, 1970. – 282 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Ю.В. Котляр – д.і.н., професор, ЧДУ ім. Петра Могили;

С.В. Пронь – д.і.н., професор, ЧДУ ім. Петра Могили.

© С.А. Швець

Стаття надійшла до редакції 06.06.09